

التَّوِير فِي الاصطلاحات الطبيَّة

تحقیقی در شرح اصطلاحات طبی

ابو منصور حسن بن نوع قمزی

تصمیم و تمقیق:

غادة حسن الكرمی

ترجمه:

مهاد قاضی شعرباف

استادیار دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

انتشارات مرسل

■ التویر فی الاصطلاحات الطبیة (تحقیقی در شرح اصطلاحات طبی)

■ ترجمه: راد قاضی شهربانی

■ چاپ اول / ۱۳۹۸ / ۱۰۰۰ نسخه

■ شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۵۶۶-۶

■ قیمت: ۱۰۰۰ تومان

■ حق چاپ محفوظ است و کثیر کل یا بخشی از این کتاب

شرعاً و قانوناً مجاز نمی باشد.

ناشر برگزیده ۳۰ سال

میشکوه بین المللی کتاب تهران ۹۷۱ و ۳۸۲

ناشر شایسته تقدیر سال ۲۰۲۰

www.morsalpub.com

دفتر پخش: ۰۳۱-۵۵۴۵۴۵۱۳

تلفن: ۰۳۱-۵۵۴۵۳۰۳۳

صندوق پستی: ۸۷۱۳۵/۱۳۳۵

اشارت مرسل
مجموعه‌ای از بهترین

Morsal Publications

ارتباط با خوانندگان و خرید اینترنتی:

همراه: ۰۹۱۳ ۱۶۱ ۳۵۴۴

سامانه پیامکی: ۵۰۰۰۱۳۳۳۴۴۴

سرشناسه: ابومنصور اری، سنن بن ح، قرن ۴ ق.
عنوان قرارداد: التتویر فی الاصلاحات الطبیة. فارسی.
عنوان و نام پدیدآور: التتویر فی الاصلاحات الطبیة - تحقیقی در شرح اصطلاحات طبی - ابومنصور
حسن بن نوح قمری؛ تصحیح و تحقیق: حسن اکرمی؛ ترجمه جواد قاضی شهربانی
مشخصات نشر: کاشان: مرسل؛ ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ۱۱۶ ص؛
شابک: ۶-۵۶۶-۹۷۲-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: پزشکی سنتی -- واژه‌نامه‌ها -- عربی
موضوع: پزشکی سنتی -- اصطلاح و تعبیرها
موضوع: زبان عربی -- واژه‌نامه‌ها -- فارسی
شناسه افزوده: کرمی، عاده حسن، مصحح
شناسه افزوده: قاضی، جواد، ۱۳۶۲-، مترجم
رده‌بندی کنگره: R۱۳۵
رده‌بندی دیویی: ۶۱۰/۳
شماره کتابشناسی ملی: ۵۸۲۴۶۲۰

فهرست

پیشگفتار مترجم.....	۷
عقدمه‌ی در خصوص کتاب و اهمیت و جایگاه آن در تاریخ طب.....	۱۱
کتاب «الفتاوی فی الاصطلاحات الطبیة».....	۱۹
نسخه‌های کتاب، نحوه بررسی متن و بیان نکته‌های کتاب.....	۴۳
روش پژوهش.....	۴۸
نکاتی در مورد متن.....	۴۹
متن کتاب.....	۵۳
باب اول: در مورد نام بیماری‌هایی که از فتنه سر تا پا رخ می‌دهند.....	۵۸
باب دوم: در مورد نام بیماری‌هایی که در سطح بدن رخ می‌دهند.....	۷۰
باب سوم: در مورد نام تب‌ها و آنچه به دنبال دارند.....	۷۶
باب چهارم: در مورد اعضا و شبه‌عضوهای بدن انسان.....	۷۹
باب پنجم: در مورد نام طبع‌ها و معنای واژگان مرتبط با آن و تغییرهای	
حادث بر بدن انسان.....	۸۴

باب ششم: در مورد نام اشیائی که در معالجات به کار گرفته می‌شود..... ۸۹

باب هفتم: در مورد نام خوراک‌ها و شراب‌ها..... ۹۲

باب هشتم: در مورد نام قرابادین‌ها (ادویه و گیاهان دارویی)..... ۹۸

باب نهم: در مورد نام وزن‌ها و پیمانه‌ها..... ۱۰۱

باب دهم: در مورد فراهم‌آوری چیزها و انجام کارهایی که ضروری است.. ۱۰۳

پیشگفتار مترجم

بررسی تاریخ طب بخش مهمی از تاریخ علم در تمدن اسلامی است و پرواضح است که همانند سایر علوم عقلی و نقلی، در این زمینه نیز ایرانیان درآمد و جریان سازند. در واقع، میراث پزشکی ایران باستان پس از رسوخ پزشکان د، دربار عباسی و ترکیب آن با طب یونانی پس از نهضت ترجمه، باعث تکامل هر چه بیشتر دانش طب در درون سنت علمی جهان اسلام شد و این امر طی قرن‌های مختلف به حیات و تکامل خود در دور حوزه نظری و عملی ادامه داشت. به همین اساس و علی‌رغم توجهی که در سال‌های اخیر به دانش طب سنتی شده است، اما تحقیقات تاریخی در باب این دانش در ایران راه بسیار بسیطی است از تصحیح نسخه و ترجمه آثار مهم و نیز پژوهش در جزئیات آن آثار بیشتر رو دارد.

پژوهشگران حوزه طب سنتی پس از غور در منابع موجود، مشاهده می‌کنند که این دانش نیز همانند بسیاری از علوم، در حوزه تخصصی خود، واژگان و اصطلاحات تخصصی فراوانی دارد که فهم معانی لغوی و اصطلاحی آنها برای ایشان اجتناب‌ناپذیر است. این مهم وقتی جلوه

افزونی می‌یابد که گاه معانی دقیق این اصطلاحات در در قاموس‌ها و فرهنگ‌های لغت نیز یافت نمی‌شود. ظاهراً این مشکل در قرون میانه نیز گریبانگیر طبیبان و محققان این حوزه بوده است، چراکه برخی از پزشکان منتقد، سعی کرده‌اند تا معانی این اصطلاحات را در لایلای کتب خود عرضه کنند و گاه چون /بوم‌نصور حسن بن نوح قَمَری/ کتابی مجزا بنگارند تا طبیبان و محققان علم طب با مراجعه به آن، معانی و مفاهیم اصطلاحات به‌کار رفته در آثار طبیبی را دریابند. بر این اساس، کتاب التنبیر فی اصطلاحات الطبیّه، سیرت‌فدات، حجم، منبع بسیار مهم و کارآمدی برای پژوهشگرانی است که می‌خواهند در متون پزشکی دوره اسلامی غور کنند. به نظر می‌رسد متن ترجمه برای پزشکان طب سنتی نیز که آشنایی چندانی با زبان عربی ندارند و در متون طب اسلامی سر و کار دارند، بسیار سودمند باشد. مؤلف التنبیر نسخه فارسی کهن این کتاب را نیز ارائه داده است که البته فهم برای خواننده فارسی‌زبان امروز بسیار ثقیل است؛ لذا از دیگر وجوه اهمیت این ترجمه آن است که می‌توان در پژوهشی جداگانه، این متن با متن فارسی کهن آن مقایسه و اصطلاحات

در ساختار فارسی کهن نیز بررسی گردد. مترجم این اثر امیدوار است که در آینده به این مهم بپردازد.

مقدمه مبسوط و جامع مصحح کتاب حاضر، باعث شده تا مترجم نیاز چندانی به معرفی این کتاب ارزشمند نبیند. البته این مقدمه خالی از اشکال هم نیست، از جمله آنکه مصحح در نوشتار خود بارها از واژه مغلوط «طب عربی» بهره گرفته که مشخصاً تقلیل طب اسلامی به طب عربی در حالی که در طول دوران اسلامی پایه‌های اساسی آن را ایرانیان شکل داده‌اند و آثار راوایی به زبان فارسی هم در این موضوع نگاشته‌اند، تقلیل ناصوابی است؛ ولی به هر روی به دلیل حفظ امانت در اصل متن، مترجم این اصطلاح مجعول را در متن ترجمه نیز به کار برده است. همچنین در مواردی جزئی مترجم توضیحاتی در پاوی‌ها داده که آنها را با علامت "م" مشخص کرده است. لازم به توضیح است که مترجم معادل فارسی برخی از اصطلاحات عربی را به متن افزوده و در مقابل از اصطلاح داخل پرانتز ذکر کرده است. در پایان از دکتر رضا محمدی نسب، عضو هیئت علمی گروه تاریخ پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تبریز که از سر لطف، در

معادله‌ی فارسی برخی از این اصطلاحات یاریگر مترجم شدند،
سیاسگزاری می‌کند.

www.ketab.ir

مقدمه‌ای در خصوص کتاب و اهمیت و جایگاه آن در تاریخ طب

یونانیان باستان توجه خاصی به معنای واژگان و اصطلاحات طبّی داشتند و در حد فاصل زمان هروفیلوس، کالبدشناس اهل اسکندریه، (حدود ۳۰۰ ق. م.) و دوره جالینوس (د. ۲۰۰ م.)، کتاب‌های انتقادی بسیاری در اسکندریه نوشته شده که عمدتاً پی‌نوشت‌هایی بر کتاب‌های بقراط و شروحی بر واژه‌ها و اصطلاحات آن بودند. این کتاب‌ها با نام «مجموعه‌ی بقراطی» شناخته می‌شدند و در آن، معنای اصطلاحات طبّی به‌کاررفته در نوشته‌های بقراط بررسی و بر اساس رویکردهای طبّی و فلسفی رایج و رقیب در اسکندریه آن زمان، اصطلاح‌ها و واژگان تأویل می‌شد. همچنین، این کتاب‌ها، شامل پی‌نوشت‌های نحویان بر نوشته‌های بقراط بود و نحویان نقش مهمی در نقد نوشته‌های طبّی بقراط داشتند. متأسفانه تمامی این شروح از بین رفته است و اکنون از آن فقط اطلاعاتی کلی بر جای مانده که طبیب دوران نرون، اروتیان (Erotian) در مقدمه‌ی کتابش ذکر کرده است. اروتیان، در مقدمه‌ی شرح خود بر اصطلاحات بقراط از شروحی که طبیبان اسکندریه بر اصطلاحات بقراط نوشته‌اند، یاد کرده

است. خوشبختانه، شرح اروتیان از بین نرفته است و همین تازگی به چاپ رسیده است؛^۱ البته جالینوس نیز پیش از او شرحی با عنوان «Galenī Linguarum Seu Dictionum Hippocratis Explectio» بر واگان طبی بقراط نوشته که شایسته توجه است. همچنین جالینوس کتاب دیگری در مورد تعریف اصطلاحات طبی نوشته که عنوان شناخته شده عربی آن «کتاب جالینوس فی الأسماء الطبیة التي استعملها الأطباء و علی أئی المعانی استعملوها»^۲ است. اصل یونانی این کتاب از بین رفته است و فقط یک بخش از آن که به عربی برگردان شده، برجای مانده است و به نظر می‌رسد که حنین بن اسحاق، یک بخش از آن را ترجمه کرده و بخش دیگرش را خواهرزاده‌اش حبیش^۳ به عربی برگردانده است و حنین در کتابی با عنوان «رسالة حنین بن اسحاق إلى عمه یحیی فی ذکر ما ترجم من کتب جالینوس بعلمه و بعض ما لم یترجم»^۴ به این مسأله اشاره کرده و

۱- این کتاب را Nachmason نوشته است. چاپ Goteborg، ۱۹۱۸.

۲ Galien, Claudii Galeni Opera Omnia, ed. C.C. Kuhn, Leipzig ۱۸۲۱، ۳۵، XIX، pp: ۲۲-۲۲۱

۳ M. Ullmann, Die Medizin im Islam, Leiden, Brill, ۱۹۷۰، p. ۲۴۳.

۴- حنین بن اسحاق، «رسالة إلى علی بن یحیی عن کتب جالینوس التي بعلمه ترجمت و بعضها التي لم یترجم». نویسنده و مترجم به زبان آلمانی: ۳۵

گفته است که یک نسخه از آن به زبان یونانی را در اختیار دارد. حنین سه بخش اول این کتاب را به سریانی برگردانده و خواهرزاده‌اش، جبیش قسم اول آن را به عربی ترجمه کرده است. این قسم اول، همان نوشته‌ای است که برجای مانده و اکنون نسخه آن در شهر لیدن موجود است و میخوف (Meyerhof) در ابتدای قرن بیستم^۱ آن را بررسی کرده است؛ سپس در سال ۱۹۳۱ به همراه شاخت (Schacht) آن را به آلمانی ترجمه کرده و پژوهشی در مورد آن ارائه داده است.^۲

بررسی این کتاب نشان‌دهنده‌ی این است که آن فقط یک شرح یا فرهنگ واژگان و اصطلاحات طبی، به معنای رایج نیست، بلکه آن رساله‌ای نقدی و منطقی در بررسی برخی از اصطلاحات طبی است و یک

G. Bergstraseer, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, ۱۹۲۵, ۲, XVII فی.

- ترجمه عنوان کتاب به زبان فارسی: رساله حنین بن سنان به علی بن یحیی در توصیف کتاب‌هایی که تا حد اطلاع حنین، از جالینوس ترجمه شده و کتاب‌هایی که ترجمه نشده است (م).

^۱ M. Meyerhof, *La Version Arabe d'un traite perdu de Gallen Byzantion*, ۱۹۲۶, ۳, ۴۱۳-۴۴۲.

^۲ M. Meyerhof, J. Schacht, "Galen über die, mediziischen Namen", *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften philosophisch historische Klasse*, Berlin ۱۹۳۱, ۳, ۱-۴۳.

فصل کامل آن به بحث در مورد تأویل‌های متفاوت واژه‌ی «حمّی» و انواع مختلف تب در نزد پزشکان و رویکردهای پزشکی اختصاص دارد. هدف جالینوس از نگارش این کتاب، بیان کوتاهی پزشکان و نحله‌های طبیی در این زمینه است؛ او به روش خاص خود، بی‌وقفه به آرای ایشان حمله می‌کند و آن را نقد می‌کند. بنا به گفته‌ی اولمان (Ulman)^۱، از آنجاکه این کتاب، به طور خاص در زمینه تعریف اصطلاحات نگاشته نشده، این قابلیت را نداشت که «گویی» رای شرح مفردات طبیی در زبان عربی گردد. در زمینه‌ی اصطلاحات طبیی کتاب دیگری نیز به جالینوس نسبت داده شده که شبیه به فرهنگ‌های علمی شناخته‌شده ادوار بعد است.^۲ عنوان این کتاب «في التعريفات الطبية» است که با استناد به تمامی جنبه‌های نظری و عملی طب، توضیح مختصری از معنای واژگان طبیی رایج ارائه می‌دهد و در آن از خلط‌ها، اعضا، نبض، سعال، زنج و بحران به همراه نشانه‌ها، عوارض، بیماری‌ها، علت بیماری، تشخیص و سناخت (Prognosis)، تب‌ها، بیماری‌های ظاهر و نظایر آن صحبت شده است.

۱- رجوع کنید به Ulmann در Die Medizin، ص ۲۳۵.

۲- رجوع کنید Galen، نگارنده Kuhn، فصل نوزدهم، صص: ۳۴۶-۳۶۲.

همچنین در جلد نوزدهم چاپ کوهن (Kuhn) از نوشته‌های جالینوس، نوشته‌ی دیگری در مورد «وزن‌ها و پیمانه‌ها»^۱ آمده که گفته می‌شود از جالینوس است. در این کتاب، تعاریفی مختلف وزن‌ها و پیمانه‌هایی که در آن در داروسازی به کار گرفته می‌شده، آمده است و در آن، نشانه‌های معیاری این پیمانه‌ها تفسیر و تبیین شده است و کتاب‌هایی که در ادامه در زبان عربی در خصوص وزن‌ها و پیمانه‌ها نوشته شده، شباهت زیادی به این کتاب دارد.

در قرون سوم و چهارم هجری، نوع دیگری از شرح واژگان طبّی رایج شد که هدف از آن، نگارش معانی واژگان طبّی در زبان‌های مختلف، از دو تا ده زبان، بود؛ هرچند که آنچه در ادامه خواهیم گفت، تعداد زبان‌های ده‌گانه در موضع گمان و اختلاف قرار دارد. این نوع فرهنگ‌های طبّی چندزبانه، با نام سریانی‌اش «بوشاق شماسی» (Pushshaq shmahe) شناخته می‌شد که معنایش «توضیح واژگان» بود. رازی در کتاب «الحاوی فی الطب»^۲ به کتابی با این عنوان اشاره می‌کند که پزشکان خراسانی آن

۱- همان. فصل نوزدهم، صص: ۷۴۸-۷۸۱.

۲- رازی، کتاب الحاوی فی الطب، حیدرآباد، سنه ۱۳۷۴ (۱۹۵۵ م) بخش بیستم، ص ۴۱۲.

را به کار می گرفته‌اند و در این مورد گفته است: «برای خلاصی یافتن، در کتاب «شماهی» این مطلب را یافتیم: افیون بی حس می کند و سکر خوبی دارد». رازی همچنین از کتابی از بختیشوع یاد می کند که این چنین نگاشته شده^۱ و به نظر می رسد که حنین بن اسحاق نیز کتابی بدین شکل تألیف کرده است؛ چرا که ابن بیطار در کتاب «جامع المفردات»^۲ آن را ذکر می کند و بدان ابداع می دهد. خود رازی نیز [در] شرحی بر واژگان طبّی در زبان های یونانی، سریانی، فارسی، سنسکریت و عربی، از نام اعضا، بیماری ها، وزن ها، پیوندها هشته است و در بخش هفتم کتاب «الجامع الکبیر» خود، این نوشته را یاد می کند، اما متأسفانه آن از بین رفته است و دلیل ما بر آن، گواهی ابن ابی اصیبعه است که می گوید: «بخش هفتم در توضیح واژگان و وزن ها و پیمانه های داروهاست و در آن، به مانند کتاب های موسوم به بشق شماهی، نام اعضا و دوا، به یونانی، سریانی، فارسی و عربی آمده است».^۳

۱- ابن البیطار، کتاب جامع المفردات، القاهرة، بولاق ۱۲۹۱ ق، بخش سوم، ص ۴۷.

۲- رازی، کتاب الحاوی، جزء ۱۱، ص ۶۵ سطر آخر.

۳- ابن ابی اصیبعه، کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، نویسنده A.A. Muller، ۱۸۸۲، ۴، ۱، ۳۱۸. قاهره و Konigsberg.